

РОЛЬ МЕТАФОРИ У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ МЕНЕДЖМЕНТУ

Стаття присвячена дослідженню метафоричних процесів при формуванні української термінології менеджменту. Аналіз матеріалу дозволив розглянути особливості назв метафоричного походження та виділити чотири основні груп термінів, утворених за допомогою метафори.

Ключові слова: українська терміносистема менеджменту, метафоричні найменування, антропоморфні метафори, зооморфні метафори, флороморфні метафори, побутові метафори.

The scientific is devoted to the research of metaphorical process while forming Ukrainian management vocabulary. The analysis of a material has allowed to consider the features of the names of metaphorical origin and to sort out the four main groups of terms made with the help of metaphors.

Key words: Ukrainian management vocabulary, metaphorical names, anthropomorphous metaphors, zoomorphous metaphors, floramorphous metaphors, everyday metaphors.

Терміни в науковій й літературній зазвичай визначають як слова-еталони, сформовані на базі загальнонародної мови. Кожне слово для позначення тих чи інших предметів та явищ матеріального світу потенційно чи реально може бути терміном [11, с.169]. Однією з основних ознак терміна, на відміну від загальноновживаного слова, є його моносемічність. Обов'язковою умовою функціонування терміна є чітко обмежений, зафіксований зміст, зрозумілий кожному поза контекстом [6, с. 18]. Незважаючи на це, у термінології, як і в загальнолітературній мові, не завжди можна зберегти однозначність. У сфері термінотворення досить активною є вторинна лексична номінація. На думку Л.С.Паламарчука, перехід загальноновживаних слів у розряд термінів, тобто часткова термінологізація загальної лексики, відбувається безперервно. Це постійний процес мовного розвитку. Розширюючи свою семантику, звичайні слова загального вжитку паралельно із позначенням уже відомих предметів, явищ, процесів стають також знаками нових уявлень і понять, які своєю функцією чимось нагадують звичні предмети або явища [9, с. 39], тобто відбувається процес вторинної номінації.

Одним із способів вторинної номінації в термінології найчастіше є метафора. Загальновідомо, що метафора – це універсальний інструмент мислення, який передбачає вживання слова, що позначає певний предмет (явище, дію чи ознаку) для номінації іншого предмета на основі подібності, яка впливає з їхнього порівняння, зіставлення за асоціацією. Проникнення метафори не тільки в терміносистему, а й в інші галузі функціонування мови трактується у сучасних теоріях не як відхилення від норми, а як закономірне та природне явище в цілому. На думку Е. Мак-Кормака, виникнення метафори – це не просто лінгвістичне явище, яке відбивається на поверхневому рівні мови, воно бере початок у більш глибокому когнітивному процесі творчого характеру, який відкриває нові можливості розвитку знань [7, с. 376–377].

Р. Бойд зазначає, що метафора в науковому тексті не є чимось винятковим і, незважаючи на деяку нечіткість самої дефініції, повністю природна і закономірна, оскільки вводить готові терміни в уже сформовані галузі науки, у яких раніше не

існувало позначень для нових досліджуваних явищ. Будь-які спроби стандартизації в мові науки, що гарантують закріплення терміна за єдиним поняттям, Р. Бойд вважає марними та помилковими [1, с. 401]. “Залучення метафори для розуміння досвіду, – на думку Дж. Лакоффа, – є одним із найвеличніших тріумфів людського мислення... Будь-який адекватний підхід до раціональності потребує використання уяви, а уява невіддільна від метафоричного розмірковування” [113, с.182]. За спостереженнями В. Н. Вовк, “будівля науки споруджується на гіпотезі, і саме метафора, зі своєю гіпотетичною природою, здатна найточніше відбивати цю рису. Метафора дозволяє миттєво усвідомити, схопити саму суть відкритого явища або поняття, проникнути у його зміст” [3, с. 98]. На думку Л. Д. Малевич, “терміни-метафори виступають ключовими елементами для розуміння національної специфіки мовного бачення навколишнього світу, вони пов’язані з культурою народу й відбивають результати когнітивної (пізнавальної) діяльності національного мовного колективу” [8, с. 224].

Мета дослідження – визначення ролі метафори у формуванні терміносистеми менеджменту. У складі терміносистеми менеджменту чітко простежується чотири групи термінів, утворені за допомогою: а) антропоморфних метафор; б) зооморфних метафор; в) флороморфних метафор; г) побутових метафор.

Антропоморфні метафори найчастіше виникають унаслідок образно-асоціативних зв’язків, що встановлюються між науковим поняттям і поняттям, що має свою загальномовну назву. Зокрема, для позначення періодів життєвого циклу організації в терміносистемі менеджменту існують такі терміни: *народження, дитинство, юність, зрілість, старіння, відродження*.

У загальному вжитку слово *юність* – це “період життя людини до зрілості, коли відбувається нагромадження й розвиток життєвих сил організму” (ВТССУМ, с. 1419). У термінології менеджменту цей термін функціонує зі значенням – “фаза життєвого циклу організації, за якої число працівників зростає, а компанія спеціалізується на виробництві товару, який має попит на ринку” (ГРЕ, с. 388). Спільною семою для загальноновживаного і термінологічного значення слова *юність* є ‘період становлення’. Термін “*зрілість*” у терміносистемі менеджменту позначає стадію організації, “розвиток якої ведеться в інтересах збалансованого росту на базі стійкої структури і чіткого управління” (СДМ, с. 13). Загальне значення цього слова – 1. Стан організму, який досяг повного розвитку. 2. *перен.* Високий ступінь розвитку досконалості, майстерності (ВТССУМ, с. 385). Спеціальне значення пов’язане із другим, переносним значенням загальноновживаного слова і ґрунтується на семі ‘досконалість’.

У загальноновживаному значенні словом *безбілетний* називають людину, яка не має квитка (на проїзд і т. ін.) (ВТССУМ, с. 40), у термінологічному значенні лексема *безбілетник* (іменник) – “індивід, що користується всіма перевагами членства в команді, але робить непропорційно малий внесок для досягнення результатів” (НДСМ, с. 94). Основою семантичної трансформації є спільна сема ‘характеристика особистості за наявністю / відсутністю чогось’. Термін “*важкі діти*” в термінології менеджменту має значення “товари фірми, що мають високий темп росту та низьку частку ринку” (НДСМ, с. 263). Підґрунтям метафоричного перенесення стала сема ‘швидке зростання’ та ‘труднощі’.

“Мови наукових галузей надають пізнавальному процесові власне людську – антропоцентричну інтерпретацію, у якій суттєву роль відіграє антропометричність – здатність людини творити образи й символи за подібністю до самої себе” [2, с. 5].

Зооморфна метафора у структурі лексики менеджменту представлена найменуваннями: “*грошова дійна корова*”, “*собака*”, “*косяк риби*”. Зазначимо, що складником термінів менеджменту є значна кількість загальноновживаних слів. Слово *корова* утворює стійке словосполучення “*грошова дійна корова*”, значення якого в досліджуваній терміносистемі – “товар, що має низький темп росту та високу частку ринку” (НДСМ, с. 264). Метафоризація пов’язана з поняттям “прибуткове джерело”. У всіх наведених прикладах помітна мотивованість виникнення терміна метафоризацією загальноновживаного слова, що пояснюється існуванням неминучого зв’язку “між терміном і відповідним словом загальноновживаної лексики. Безперечно, що цей зв’язок має семантичний характер, тому що завдяки значенню розмовного слова спеціалістам вдається створити уявлення про новий об’єкт і в процесі подальшої пізнавальної діяльності розробити наукове поняття про нього” [5, с.136].

На думку О. О. Тараненка, “передумовою метафоризації певного слова ... є те, що суб’єкт помічає щось спільне між референтом цього слова і ще яким-небудь об’єктом” [12, с. 101]. Проте в деяких випадках асоціації, що виникають у процесі метафоричного перенесення, не завжди чітко простежуються, більш того, вони можуть бути настільки умовними і суб’єктивними, що їх не завжди можна пояснити логічним зв’язком із загальноновживаним словом. Загальноновживане слово *собака* в аналізованій терміносистемі визначається як “продукт, що має низький темп росту і задовольняється низькою часткою ринку” (НДСМ, с. 263). У загальному вжитку *собака* – 1. Свійська тварина родини собачих, яку використовують для охорони, на полюванні і т. ін. 2. *перен., зневажл.* Про злу, жорстоку, недобррозичливу людину. 3. *перен., рідко.* Той, хто досяг досконалості в чому-небудь; вмiла, спритна, завзята в чомусь людина (ВТССУМ, с. 1157). Спеціальне значення не впливає із загальновідомого значення цього слова. Очевидно, що підставою метафоризації в цьому терміні є здатність собак задовольнятися малим. “*Косяк риби*” в термінології менеджменту – “корпоративна культура, що спрямована на постійний пошук нової ринкової ніші” (СЙМ, с. 95). *Косяк* у загальному вжитку – 1. Про групу чого-небудь, яка в польоті, пересуванні створює мовби кут або косу лінію. 2. *розм.* Те саме, що згряя. 3. *перен.* Про масу, велику кількість кого-, чого-небудь, що переміщується куди-небудь (ВТССУМ, с. 458). Спеціальне значення цього терміна-словосполучення пов’язане з третім, переносним значенням слова. Основа семантичної трансформації – сема ‘переміщення’. Отже, в основі зооморфної метафоризації у терміносистемі менеджменту лежить поведінка тварин.

Флороморфна метафора. У досліджуваній термінології засвідчуємо приклади флороморфної метафори: “*ліана*”, “*мандрівна орхідея*”, “*проліски*”, *дерево рішень*”, “*виноградна лоза*”. *Ліана* у загальному вжитку – “витка кушова або деревна рослина, поширена переважно в тропічних і субтропічних лісах” (ВТССУМ, с. 488), у терміносистемі менеджменту – “корпоративна культура, за якої надається перевага значному делегуванню повноважень і відповідальності своїм працівникам” (СЙМ, с. 95). Спеціальне значення не впливає із загальноновживаного значення цього слова. Очевидно, метафоризація цієї спеціалізованої назви пов’язана з біологічною властивістю ліан обплітати всі навколишні дерева. Отже, на наш погляд, основою метафоричної трансформації є сема ‘проникнення в новий простір та його завоювання’. У загальноновживаній мові *лоза* – “довге тонке стебло деяких кушових рослин” (ВТССУМ, с. 494). У терміносистемі менеджменту це слово є складником стійкого словосполучення *виноградна лоза* для позначення “неформальної

комунікативної мережі, що об'єднує всіх членів організації" (КС, с. 23) (загальна сема – 'характеристика за будовою'). У загальному вжитку *дерево* – це "багаторічна рослина з твердим стовбуром і гіллям, що утворює крону" (ВТССУМ, с. 215), як термін *дерево рішень* існує зі значенням "схематичне представлення вибору найкращого напрямку дій з наявних варіантів" (КРАМ, с. 58). Підставою для метафоричного перенесення стала сема – 'розгалуження'. Термін "*мандрівна орхідея*" – "корпоративна культура, яка, заповнивши одну ринкову нішу, переходить до іншої" (СЙМ, с. 95). Спеціалізоване значення пов'язане зі значенням прикметника "мандрівний". Основою семантичної трансформації стала сема "постійний рух". Термін "*проліски*" означає поняття "люди, зафіксовані як працівники, що одержують заробітну плату, але фактично не працюють і не одержують заробітну плату" (ГРЕ, с. 181). Загальне значення цього слова – "рід трав'янистих рослин родини лілійних із блакитними або синіми, рідше фіолетовими або білими квітками на безлистому стеблі" (ВТССУМ, с. 976). Спеціалізоване значення не впливає із загальноновживаного значення цього слова. Імовірно, метафоризація цієї термінологічної назви пов'язана з біологічною властивістю пролісків виростати під снігом (сема 'прихованість').

Побутова метафора. У терміносистемі менеджменту широко представлені назви, пов'язані з побутовими предметами, явищами, наприклад: *портфель замовлень*, *ринкове вікно*, *ринкова ніша*, "*коридор*" підприємницької свободи, "*золотий парашут*", *поріг беззбитковості*, "*золоте молоко*", "*скляна стеля*", модель "*кошик для сміття*", "*збирання врожаю*", *ланцюг команд*. На думку Е. А. Лапині, саме завдяки значенню загальноновживаного слова фахівці можуть скласти уявлення про новий об'єкт і в подальшому процесі пізнавальної діяльності розробити наукове поняття про нього [5, с. 144]. Загальноновживані слова *кошик* і *сміття* в аналізованій терміносистемі є складниками стійкого словосполучення модель "*кошик для сміття*", що визначається як "модель прийняття рішень, згідно з якою особи, які приймають рішення, оперують в умовах невизначеності" (СДМ, с. 25). Очевидно, метафоризація цієї спеціальної назви пов'язана з властивістю чогось бути непотребом (сема 'відсутність чогось потрібного').

У досліджуваній терміносистемі засвідчені поодинокі терміни, пов'язані з кольоровою символікою: "*білі комірки*", "*сині комірки*", "*сірі комірки*". На думку О. П. Винник, "предикатам на позначення кольорів належить найвиразніша метафоризувальна роль" [2, с. 8], оскільки певний колір у терміні виступає символом. Термін "*білі комірки*" функціонує зі значенням – "службовці, чиновники, працівники апарату управління фірм (менеджери), інженерно-технічні працівники розумової праці" (НОАМ, с. 434). Білий колір є символом чистоти, мудрості, інтелекту. Підставою метафоризації в цій спеціалізованій назві є сема 'інтелект'. "*Сірі комірки*" – це "працівники галузей соціальної інфраструктури, сфери обслуговування" (НОАМ, с. 434). Сірий колір у свідомості українців реалізує два значення: непомітний і такий, що не виявляє якостей. Очевидно, семантична трансформація пов'язана із семою 'непомітність'. "*Сині комірки*" – "працівники, зайняті фізичною працею, переважно на великих підприємствах" (НОАМ, с. 434). Цей термін отримав свою назву у ХІХ столітті через фірмовий одяг працівників фабрик.

У терміносистемі представлені назви, пов'язані з метафоризацією загальноновживаних слів на позначення просторового розташування чогось. Зокрема, відносні прикметники *вертикальний* (загальне значення – який має напрям вертикалі; прямовисний (ВТССУМ, с. 83) та *горизонтальний* (загальне значення – спрямований

паралельно до лінії горизонту (ВТССУМ, с. 192) є стрижневими у цілій низці термінів-словосполучень менеджменту, утворених метафоричним перенесенням: *вертикальний поділ праці* – “формування рівнів управління, що забезпечує координацію управлінської діяльності” (СЙМ, с. 457); *вертикальні комунікації* – “переміщення інформації всередині організації з рівня на рівень” (КРАМ, с. 230); *вертикальна інтеграція* – “одна з сучасних форм концентрації капіталу, яка полягає в об’єднанні підприємств з послідовними стадіями процесу виробництва” (ГРЕ, с. 82); *вертикальний конфлікт* – “конфлікт між представниками різних рівнів каналу розподілу” (БМ, с. 9); *вертикальний аналіз* – “аналіз, що дозволяє отримати уявлення про структуру найважливіших підсумкових сум фінансової звітності” (БМ, с. 101); *горизонтальний поділ праці* – “утворення в організації підрозділів, які спеціалізуються на різних видах діяльності” (СЙМ, с. 458); *горизонтальна диверсифікація* – “поповнення асортименту виробами, що не мають ніякого відношення до технології, що застосовується організацією, але можуть викликати інтерес наявної клієнтури” (АМ, с.14); *горизонтальна інтеграція* – “придбання фірмою у володіння або взяття під більш жорсткий контроль з її боку ряду підприємств-конкурентів” (АМ, с. 14). Вертикальні зв’язки у терміносистемі менеджменту – це зв’язки підпорядкування, що виникають за наявності кількох рівнів управління; горизонтальні зв’язки мають характер узгодження і зазвичай є однорівневими (ГРЕ, с. 539). Отже, підставою для метафоричного перенесення в аналізованих термінах-словосполученнях є вектор дії.

На відміну від технічних, природничих термінологій, у яких підґрунтям метафоричних перенесень є функційна та зовнішня подібність, у терміносистемі менеджменту метафоризація відбувається переважно за асоціативною ознакою. Зауважимо, що велика кількість досліджуваних термінів, утворених на основі метафоричного перенесення, у науковій літературі береться в лапки. Пристаємо до думки дослідників, що “оскільки термін виражає спеціальне поняття, орієнтоване на певну систему наукових знань, то як ідеальна величина він не повинен бути стилістично маркованим. Термін як такий не вимагає лапок” [10, с. 191].

Отже, метафоризація як джерело збагачення літературної мови має важливе значення і в утворенні одиниць, що мають спеціальну сферу вживання, зокрема, у терміносистемах, однією з яких є термінологія менеджменту, “причому визнання важливості та плідності метафоризації мови науки не значить початок відходу наукового пізнання від ідеалу точності, об’єктивності” [4, с. 27].

Література

1. Boyd R. Metaphor and Theory Change: What Is "Metaphor" a Metaphor for? // Metaphor and Thought. Cambridge, 1980. – С. 356 – 408.
2. Винник О. П. Метафоричні процеси у формуванні української економічної лексики : автореф. дис... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / О. П. Винник; Харківський нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2007. – 15 с.
3. Вовк В. Н. Языковая метафора в художественной речи : Природа вторичной номинации / В. Н. Вовк. – К. : Наук. думка, 1986. – 144 с.
4. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Теория метафоры: сборник. – М. : Прогресс, 1990. – С. 387–415.
5. Лапиня Э. А. Метафора в терминологии микроэлектроники / Э. А. Лапиня // Метафора в языке и тексте : сб. науч. трудов. – М., 1988. – С. 143–145.

6. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики / Д. С. Лотте. – М. : АН СРСР, 1961. – 158 с.
7. МакКормак Э. Когнитивная теория метафоры / Э. МакКормак // Теория метафоры: сборник. – М.: Прогресс, 1990. – С. 358–387.
8. Малевич Л. Д. Метафора в науковій картині світу / Л. Д. Малевич // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2003. – Вип.V. – С. 224–227.
9. Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія. – К.: Наук. думка, 1978.– 203 с.
10. Покровська О. А. Про одну тенденцію передачі на письмі сучасної української економічної лексики / О. А. Покровська, М. І. Філон // Українська термінологія і сучасність: матер. II Всеукр. наук. конфер. – К., 1997. – С. 190 – 192.
11. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук.думка, 1988. – 240 с.
12. Тараненко О.О. Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії / О. О. Тараненко. – К. : Наук. думка, 1980. – 115 с.

Список умовних скорочень

1. АЗБМ – Азбука менеджменту : Словник / І. Мальченко, М. Самокиш, О. Ковтун. – [Б. м.] : [Б. в.], 1993. – 68 с.
2. БМ – Бондаренко И. В. Менеджмент – корпоративный, маркетинговый, информационный, антикризисный: справоч.-информ. пособ. для спец., науч. работн. и предпр. / И. В. Бондаренко, В. И. Дубницкий. – Донецк : ООО “Юго-Восток, ЛТД”, 2004. – 140 с.
3. ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2003. – 1440 с.
4. ВШКСМ – Василенко В. О. Ситуаційний менеджмент: навч. посіб. / В.О. Василенко, В. І. Шостка, О. М. Клейменов. – К. : ЦУЛ, 2005. – 372 с.
5. ГРЕ – Генеза ринкової економіки / За наук. ред. Г. І. Башнянина, В. С. Іфтемічука. – Львів : “Магнолія плюс”, 2004. – 688 с.
6. КРАМ – Крамаренко В. І. Менеджмент : навч. посіб. / В. І. Крамаренко. – К. : ЦУЛ, 2000. – 248 с.
7. НДСМ – Немцов В. Д. Стратегічний менеджмент: навч. посіб. / В. Д. Немцов, Л. Є. Довгань. – К. : ТОВ УВПК, 2004. – 560 с.
8. НСКОАМ – Новіков Б. В. Основи адміністративного менеджменту : навч. посіб. / Б. В. Новіков, Г. Ф. Сініок, П. В. Круш. – К. : Центр навч. літ-ри, 2004. – 560 с.
9. СДМ – Словник-довідник менеджера по управлінню конкурентоспроможністю / Дудник А. Д. – К. : КНЕУ, 1999. – 60 с.
10. СЙМ – Стадник В. В. Менеджмент : посіб. / В. В. Стадник, М. А. Йохна. – К. : Академвидав, 2003. – 464 с.